

УДК 655.11

О. В. Осадча*Видавництво «Наукова думка» НАН України***ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ВІД ЇЇ НАРОДЖЕННЯ
ДО СЬОГОДЕННЯ**

Висвітлюються основні періоди з історії книги та книгодрукування в Україні. Подаються цікаві факти з біографії відомих постатей, які зробили значний внесок у друкарську справу.

Basic periods from history of book and book-printing in Ukraine are lighted. Interesting facts from biography of the known figures which did considerable payment in printing business are given.

Книга — одне з найбільших досягнень людства. Вона несе в собі інформацію про минуле й майбутнє, впливаючи на свідомість і підсвідомість особистості, «створячи» її.

Шлях книги довгий і складний. Звичайно, сучасні технології дають можливість за доволі короткий час видрукувати тисячі найменувань багатотисячними тиражами, але це не робить книгу меншеартісною, менш впливовою. Історія книги така ж захоплююча, як і історія людства. Перипетії, що траплялися на шляху книги з часу її появи й до сьогодні, нагадують детективний роман з переслідуваннями, знищенням, відродженням та тріумфом.

Життя книги починалося зі створення її основи. З чого її не виготовляли! І з глини, і з листя та кори дерев, і з шкіри тварин, з бамбуку та папірису, навіть з шовку.

Перші паперові книги з'явилися у Європі у XIII ст. Вони були написані від руки, прикрашені витонченими ілюстраціями. На виготовлення одного екземпляра йшло 5–7 років. Коштувала така книга надзвичайно дорого. Київські князі, а пізніше московські царі за кожне Святе Письмо, за кожен книгу будь-якого формату й різної тематики (хоча в більшості це були богословські книги, поучення і життя святих) платили золотом стільки, скільки запрошували купці, майже ніколи не торгуючись. З приходом у Київську Русь християнства при церквах, храмах та монастирях працювали писці, які переписували книги для князівської бібліотеки. З часом «книговиробництво» стало монопольною власністю церкви. І коли почали з Європи завозити друковані книги, духовенство всіяко намагалося завадити впровадженню друкарства у тоді вже Московській державі. Але проти прогресу, навіть такого елементарного, а в ті часи революційного, як друкарство, стати не змогли.

Звичайно, нам би хотілося, щоб першим друкарем був етнічний українець, але історія розпорядилась інакше, і перші друковані кирилицею книги з'явилися не в Україні. Їхнім «батьком» був німець Швайпольт Фіоль, родина якого емігрувала до Польщі й мешкала спочатку в Любліні, а потім у Кракові. У той час у Кракові існувала окрема православна церква для українців, котрі там проживали. Саме від краківських українців Фіоль вивчив мову й кирилицю.

Основним ремеслом Фіоля було вишивання по шовку, але інженерний талант і зацікавлення механікою не полишали його у спокою. Праця приносила прибуток, але не давала спокою творчій натурі майстра. Він увесь час намагався щось змайструвати, причому те «щось» повинно було, за задумом Фіоля, принести полегшення в роботі. І вже 1489 р. він став «видатним механіком» Кракова. Це звання він отримав за те, що сконструював машину для просушування від води копалень.

На жаль, не відомо, де, коли і від кого він перейняв майстерність друку. Швидше за все від невідомого німецького майстра, оскільки, за історичними фактичними джерелами, саме після поїздки до Німеччини він змайстрував наступну свою диво-машину. Крім того, його робота не лише не поступалася якістю роботі німецьких майстрів, а й була схожою за технологією.

За різними даними Фіоль розпочав друкарську справу приблизно 1489 р., винайнявши майстра, який виготовив для нього шрифт. Ним був також краківський німець Рудольф Борсдорф.

Першими книжками, видрукованими кирилицею, стали Октоїх та Часослов Фіоля 1491 р. Крім цих двох, він надрукував Тріодь пісну й Тріодь цвітну. Існують непідтверджені відомості про те, що у краківській друкарні Фіоля був надрукований і Псалтир, але точної інформації про це немає, а книги Фіоля до нашого часу не збереглися. Фіолеві книжки були першими друкованими виданнями слов'янського світу.

Другою відомою постаттю в українському книгодрукуванні є Іван Федоров. Особа справді цікава й загадкова. Досить довгий час історики вважали його вихідцем з України, але останні дослідження російських науковців дають підстави вважати, що Іван Федоров був, швидше за все, поляком, що пізнав секрети друкарства у тій-таки Німеччині. Сумніваються вони й у тому, що відоме нам ім'я «Іван Федоров» не є справжнім, а отриманим при хрещенні у православну віру. Відомо, що він прибув до Москви саме для того, щоб розвинути книгодрукування, яке потребувало великих затрат, а Московська держава у той час була однією з найбагатших. Відомо також, що, аби отримати від московського царя кошти на побудову друкарні, Федорову потрібно було спочатку представити йому книгу у такому вигляді, який би не залишив правителя байдужим. У своєму помешканні Федоров з допомогою свого сина «кустарним» способом надрукував Апостол, який і був першим, але довгий час вважався втраченим і віднайдений лише кілька років тому в одному з архівних збережень старовинних книг у Москві. До сьогодні федорівський шрифт не має аналогів у світі, а ілюстрації — зображення святих — визнані найкращими і саме такими подаються у всіх книгах релігійного й історичного змісту. Той же Апостол Івана Федорова, який кілька століть вважали першою друкованою книгою Московської держави, є його другим екземпляром, видрукованим уже в друкарні, а не в оселі її творця.

Дивним в історії Івана Федорова видається те, що саме Церква була проти відкриття друкарні, не дивлячись на те, що видавались у ній саме книги релігійного змісту. Але це також легко пояснюється. Церква на той час була мо-

нополістом у виробництві книг: рукописні Євангелія не поступалися красою та якістю друкованим, але були занадто дорогими, що давало змогу поповнювати казну церкви за рахунок їх продажу. Книги ж Федорова були набагато дешевшими і виробництво їх було у порівнянні з рукописним—швидким та чисельнішим. На думку російських учених, саме це послужило причиною вбивства Федорова і його сина. Їхнє захоронення було віднайдене в одному з львівських монастирів також не так давно.

Якщо звернемося до офіційних джерел, книгодрукування в Україні виникло в XV ст. Але результати пошуків ряду вітчизняних і зарубіжних учених довели, що задовго до прибуття Івана Федорова до Львова і заснування ним у 1572–1573 рр. друкарні та видання 1574 р. Апостола, на західноукраїнських землях існувало книгодрукування. Історичні документи, віднайдені в Центральному державному історичному архіві у Львові, вказують на існування у цьому місті друкарні Степана Дропана ще у 1460 р. На галицькій землі друкарство особливо поживалось у 70-х рр. XVI ст. при братських школах і монастирях. Відчутним осередком українського друкарства була Волинь, зокрема Острозька друкарня, де 1581 р. була надрукована Острозька Біблія — перше повне видання всіх книг Священного Писання церковнослов'янською мовою. У друкарнях восьми міст Волині та в п'яти друкарнях Львова й семи міст Галичини за два століття видруковано відповідно 75 і 150 книжкових видань. З початком XVII ст. могутнім видавничим осередком став Київ, зокрема Кисво-Печерська друкарня, першою книгою якої став Часослов. Серед видань XVII–XVIII ст. — славнозвісний «Лексикон славеноросский» Памви Беринди (1627), історична праця «Синописис» (1674), «Патерик Печерський» (1656) тощо. Перший, хто розпочав друкарство в Печерській Лаврі, був архимандрит Єлисей Плетенецький (1599–1624). Десь біля 1615 р. він купив у Стрятині у спадкоємців Федора Балабана друкарню і перевіз її до Лаври. Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в Радомишлі він збудував велику папірню, що постачала до Києва папір. Лаврська друкарня стала випускати більше, ніж інші. За 8 років від свого започаткування (з 1617–1624 рр., до смерті Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок. Це були: Часослов, «Анфологюнь» 1619 р. (1048 сторінок), «Книга о вѣрь единой» 1619 р., «Божественная літургія» 1620 р., «Номоканонъ» 1620 р. і 1624 рр., «Беседи І. Златоустаго» 1623–1624 рр., Псалтырь 1624 р. та інші.

Увесь час Лавра якнайбільше дбала про найкращий зовнішній вигляд своїх книжок, і в цьому відношенні печерські видання не мали собі рівних. Лаврська гравюра здобула собі заслужену славу серед усього слов'янського світу. «Ізобразителі» звичайно готували потрібні малюнки, а гравери вирізували їх на дереві (а з кінця 1680 р. і на міді); свої рисувальні та граверні вона вже мала в XVII ст. Лавра випустила у світ довгу низку розкішних видань, наприклад, «Бесіди св. апостола Павла» (1623), «Бесіди та Діяння» (1624), Тріодь Пісна (1627), Тріодь Цвітна (1631), Требник (1646), «Патерик Печерський» (1661, 1678, а особливо гарне видання 1702 р.), Апостол (1695), Напрестольне Євангеліє (1697 та 1707) — все це видання, з великою кількістю гравюр, часом більше сотні, видання одне від одного розкішніше, дорожче,

з яких кожне є гордістю того чи іншого архимандрита-видавця. За 100 років своєї найкращої праці, Лавра мала декілька десятків дуже гарних граверів, серед яких були й такі талановиті, як монах Ілля, Леонтій Тарасевич та Інокентій Щирський.

Перший період лаврського друку — це вільне її життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала корисними та потрібними, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цієї культурної праці. Таким життям жила вона цілих 70 років, тобто до того часу, коли українську церкву було віддано московському патріархові (1685 р.).

Другий період лаврського друку — це боротьба Лаври за права, свободу друку (з 1685 — до кінця XVIII ст.). У цей час забороняється видання книг українською мовою, на друкування потрібен був дозвіл патріарха. І тому не дивно, що за XVIII ст. ми маємо небагато українських друкованих творів, але з'явилася велика кількість творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX ст.

У боротьбі за свободу друку, що довго і вперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І старожитні права Лаври були зламані, та вона тепер уже й не протестувала. Настав третій, новий період лаврського друкарства, що вже цілком ішов під патріотичним прапором «обрусенія».

Отже, поряд із засвоєнням та розвитком традицій книгодрукування Івана Федорова, в кінці XVI — на початку XVII ст. українські майстри вели пошуки нових засобів і елементів як в організації друку, так і в оздобленні книг. Спроба реформувати церковнослов'янський кириличний шрифт, збагачення книги новими високохудожніми прикрасами, в яких поєднувались елементи мистецтва Відродження з творчістю українських народних майстрів, свідчать про плідний розвиток друкарства в означений період.

Характерною рисою української літератури, що видавалася в умовах Великого Польсько-Литовського князівства, а надалі й у складі Російської імперії стало утвердження ідей громадянського гуманізму, тобто ідей спільного блага громади, піднесення авторитету рідної мови, виховання молоді на принципах патріотизму. Яскраво ці мотиви виявлялися в педагогічній і ораторсько-учительній прозі другої половини XVII ст. Освіта, література й видавнича справа в польсько-литовську добу в Україні розвивалися на рівні європейського культурного процесу.

Статистичні дані за 1798–1883 рр. свідчать, що українська література, навіть в умовах постійних утисків і заборон, жила й розвивалася. За ці шість років зафіксовано 445 видань близько 300 письменників. За даними покажчика «Галицько-руської бібліографії XIX столетія» 1801–1860 рр. у Західній Україні 1224 видання становлять книжки, брошури й листівки.

Провідне місце серед осередків видавничої справи в першій половині XIX ст. займали університети. З другої половини століття університети поступово втратили позиції провідних видавничих центрів під натиском швидкого розвитку інших, переважно приватних видавництв і друкарень.

Опублікований до революції 1917 р. статистичний матеріал становить уривчасту і мало між собою пов'язану мозаїку цифрових даних про окремі моменти й напрями видавничого руху за окремі періоди, що не дає уяви про розвиток друкованого слова України тих часів.

У 1908 р. в Російській імперії вийшло 23 852 видання 47 мовами, проте українська окремо не виділялась і українські видання вміщувалися серед російських і становили 220 видань, це вдвічі більше, ніж за два попередніх (1906–116, 1907–120). На той час українських видавничих осередків було 17.

У 1912 р. вийшло 228 українських книжкових видань, у 1913 р. — 176. Друга числом нація в російській державі займала восьме місце в літературі серед інших націй: російська література — 15 974 видання, польська — 1963, німецька — 658, єврейська — 642, латинська — 555, татарська — 270 та естонська — 239. Після проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки видавнича діяльність набуває широкого масштабу, вона розвивається успішно і в пореволюційні роки.

За два роки, 1917 та 1918, українською мовою видано 1753 книжки — 58% від загальної кількості видань; за 1919–1926 рр. — 7282 книжки — 32,5%; за 1927–1938 рр. — 48 114 — 64,6%. Проте вже за 1939–1941 рр. знову кількість назв українською мовою зменшилась і становила 5241 книжки — 42,1% від загальної кількості видань. У повоєнний період і до 1990 р. загальний випуск книжкових видань поступово збільшувався як за назвами, так і за тиражами. Проте питома вага книжок українською мовою за назвами зменшувалась, а за тиражами збільшувалась. Проголошення незалежності України, процеси формування власної економіки не могли не позначитись і на стані національного книговидання. Цей період особливо відзначається значним зменшенням показників книговидання в Україні.

У 1998 р. українське книговидання досягло рівня 1990 р. за кількістю назв, проте за тиражами становило тільки 25,9%, книги українською мовою становили 78% за назвами і 32,3% за тиражами. 2002 р. став рекордним за всю історію українського книгодрукування за кількістю назв виданих книжок — 12 444.

У 1990 р. частка продукції видавництва України в загальному книгодрукуванні СРСР становила 10,3%. У 2002 р. частка України у спільному книгодрукуванні з Росією становить 8%.

У 1966–1985 рр. випуск книжкових видань здійснювало 24 видавництва, у 1986–1990 — 29 видавництв; у 2000 р. — 35 видавництв, видавничих організацій державної форми власності та 367 видавництв і видавничих організацій різних форм власності. У 2002 р. — 48 видавництв, видавничих організацій державної форми власності та більш ніж 1200 видавництв і видавничих організацій різних форм власності.

1. Бахтіаров А. Історія книги на Русі. СПб, 1890. 2. Дані Держкомтелерадіо України. 14.02.2005. 3. Овчинніков В. Історія книги. Л., 2005. 4. Огієнко І. Історія українського друкарства. К., 1994. 5. Титов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. К., 1924.

УДК 655.5+004.738.5

Д. В. Грузін

Видавництво «Наукова думка» НАН України

**НОВІТНІ КОМП'ЮТЕРНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ТА НОВІ ВИДАВНИЧІ ПРОЕКТИ**

Подається порівняльна характеристика паперових та інтернет-видань. Розглядається досвід видавництва «Наукова думка» щодо видання «Енциклопедії історії України». Наголошується на перевагах використання комп'ютерних технологій.

Comparative description of paper is given and the internet publishing. Experience of publishing house «Scientific thought» in relation to edition of «Encyclopaedia of history of Ukraine» is examined. The use of computer technologies is marked on advantages.

Новітні комп'ютерні технології — це насамперед Інтернет, протоколи й програми, які дають змогу створювати сайти й підтримувати через них комунікацію між їхніми утримувачами та відвідувачами. Під новими видавничими проектами маються на увазі, по-перше, політика залучення до процесів підготовки та реалізації крупних видань довідкового типу максимального числа зацікавлених осіб — авторів, читачів і спонсорів — з усіх куточків світу, де є мережа Інтернет, а по-друге, комерційне послідовно-паралельне оприлюднення електронних і паперових видань.

Піонерами нових видавничих проектів були автори, які на початку 1990-х рр. активно писали книги для широкого кола ентузіастів комп'ютерної справи. Саме тоді — у першій половині 1990-х рр. розвиток комп'ютерної техніки настільки пришвидчився, що навіть невеликі статті про новинки в цій галузі, втрачали актуальність ще на стадії їх написання. Перед авторами постала проблема безкінечного внесення так званих кон'юнктурних правок до версток своїх книг, які ось-ось мали бути видрукувані. Це змусило й видавців, і авторів шукати вихід із доволі непростого становища. Порятунком прийшов від «світової павутини», яка дала можливість авторам і видавцям створювати свої інтернет-сторінки. Зі згоди видавництва автори почали розміщувати на своїх сайтах тексти вже видрукуваних і проданих книг, а також найновіші доповнення до тих, які ще перебували в продажу. Окрім того, вони почали активно листуватися з читачами, що сприяло оперативному виправленню недоліків і помилок, що траплялися в їхніх уже видрукуваних книжках. Разом з тим вони продовжували співпрацювати з видавництвами, які кожного року друкували перевидання їхніх праць з виправленнями й доповненнями, розміщували в них адреси сайтів, де читачі могли ознайомитися з новими авторськими напрацюваннями, а також додавали до видань компакт-диски з повним текстом книги. З часом цю практику запози-